

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛІКАРСЬКОГО РОСЛИННИЦТВА В УКРАЇНІ

О.І. Фурдичко, Ю.А. Никитюк

Інститут агроекології і природокористування НААН

Здійснено історичний аналіз розвитку вирощування лікарських рослин в Україні. Визначено сучасний стан лікарського рослинництва та основні ознаки інвестиційної привабливості вітчизняного ринку лікарської рослинної сировини. Висвітлено закономірності та системні проблеми галузі лікарського рослинництва, характерні для багатьох галузей агропромислового комплексу, що дає змогу обґрунтувати основні напрями її розвитку в Україні. Виявлено зовнішні еколого-економічні ефекти лікарського рослинництва, що створюють додаткові переваги в рамках багатofункціонального сільськогосподарського виробництва. Обґрунтовано перспективи та пріоритети державної політики розвитку лікарського рослинництва в Україні.

Ключові слова: історія, сучасний стан, перспективи, лікарські рослини, рослинництво, інвестиційна привабливість, державна політика.

Із сивої давнини люди користуються лікарськими рослинами. Наші предки ще з минулого займалися зціленням хворих. Для цього використовували шипшину, звіробій, подорожник, горицвіт, наперстянку, беладону, золототисячник, ліцину тощо.

Слід наголосити, що стародавні скіфи і слов'яни здавна володіли великим запасом знань про лікарські рослини і широко використовували їх під час надання медичної допомоги. Серед скіфів були збирачі лікарських рослин, які заготовляли їх не тільки для задоволення своїх потреб, а також для продажу на зовнішньому ринку, насамперед – грекам [1].

Наукова медицина зародилась і продовжує розвиватись на основі глибокого вивчення і більш повного використання діючих речовин, що містяться в рослинах. Поява синтетичних ліків, для яких, переважно, добувають активні речовини з рослин і які є їхніми хімічними аналогами, не зменшила значення природних і культивованих лікарських рослин. Зацікавлення ними зростає серед фармакологів, фізіологів, біохіміків, травників, лікарів-практиків різного профілю, які прагнуть розширити банк лікарських засобів [2].

З огляду на це, метою статті є обґрунтування перспектив та пріоритетів розвитку лікарського рослинництва з урахуванням історичних аспектів та тенденцій вітчизняного виробництва лікарської рослинної сировини.

Понад 45% від усіх лікарських засобів, що випускаються в Україні, та 75% вітчизняних препаратів, призначених для лікування та профілактики серцево-судинних захворювань, захворювань печінки, шлунково-кишкового тракту, виготовляються з рослинної сировини. Офіційно ж лікарськими визнано понад 250 видів рослин. Багато рослин не включено до Державної фармакопеї України, оскільки вони ще недостатньо досліджені або їх запаси в природних місцезростаннях на сьогодні вичерпуються. Інтродукція місцевих дикорослих і завезених рослин є справою доволі складною і водночас прибутковою. Потреба в таких рослинах зростає відповідно до росту захворювань людини та погіршення екологічного стану навколишнього природного середовища.

З історичного екскурсу відомо, іще Петро I надавав значної ваги розвитку виробництва та збору лікарських рослин. З його наказу були створені спеціальні казенні аптеки і аптекарські городи при них у багатьох містах і містечках Росії [1]. На

початку XVIII ст. (1709) у м. Лубнах була заснована перша в Україні казенна аптека (за даними В.Д. Отамановського приватні аптеки виникли ще раніше, у XIV–XVI ст. у містах Львові, Києві, Луцьку, Кременці, Кам'янець-Подільському). Аптека в м. Лубнах заготовляла лікарські трави для потреб армії та населення. При аптеці були закладені два аптекарських городи — «ботанічні сади» (у м. Лубнах) загальною площею в 50 десятин. На цих городках вирощували ромашку лікарську, шавлію лікарську, м'яту кучеряву та перцеву, наперстянку пурпурову, беладону, перець стручковий, гірчицю чорну, аконіт тощо.

Але первинним осередком організованого вирощування лікарських рослин стали так звані аптекарські сади, пізніше реорганізовані в ботанічні. На території України такий сад було створено в м. Лубнах у 1721 р. [3].

У царській Росії заготівлею лікарської сировини керували поміщики і численні торговельні підприємства, які реалізовували її закордонним фірмам. Так, лікарська сировина перероблялась в інших країнах і поверталась до Росії вже із закордонною маркою. Коли ж спалахнула імперіалістична війна (1914–1917), Росія була відрізана від західних держав — джерела постачання медикаментів, що й примусило царський уряд у 1915 р. різко змінити політику щодо збирання й переробки дикоростучої лікарської сировини [4]. До цієї справи було залучено Департамент землеробства, який на основі анкетних матеріалів установив можливість самого використання лікарських рослин, обсяг і територіальне розташування площ їх збору. Також за ініціативою і проектом Лубенського товариства сільського господарства та фінансової підтримки Департаменту землеробства у 1916 р. у м. Лубнах була організована перша в Росії Дослідна станція лікарських рослин, метою якої стало всебічне дослідження культурних і дикоростучих лікарських рослин [1].

У колишній Українській РСР організоване вирощування та збір лікарської сировини набуло найвищого рівня розвитку.

Ринок лікарської сировини формувался з огляду на планові завдання, а тому статистично вираховувалися потреби кількості лікарських засобів для населення, передусім тих, що виготовлялися на основі лікарських трав. Для виконання поставлених завдань формувалися спеціальні радгоспи, що надавало можливість забезпечити оптимальні умови (кліматичні, ґрунтові), особливості росту і розвитку лікарських рослин. А головне, відповідні структури Союзлікроспрому здійснювали незалежний контроль за самим процесом культивування, обсягами вирощеної продукції і якістю сировини. Однією зі складових отримання необхідної кількості сировини відповідної якості було визначення пріоритетних напрямів досліджень для забезпечення потреб виробника в засобах механізації трудомістких процесів вирощування в лікарському рослинництві.

Окрім того, в Українській РСР для раціонального використання та відтворення ресурсів лікарських рослин і ширшого впровадження в медичну практику лікування населення лікарських засобів був створений Український державно-акціонерний консорціум по вирощуванню та переробці лікарських рослин — Укрфітотерапія [5]. У цей період значно зросла заготівля дикоростучих лікарських рослин — було організовано контрактацію продукції лікарської сировини в колгоспній системі. Характерним для цього періоду стали планові дослідження в галузі лікарських і ароматичних культур у системі Всесоюзного науково-дослідного інституту лікарських та ароматичних рослин (ВІЛАР) з його зональними дослідними станціями. Слід наголосити, що в Україні робота Лубенської дослідної станції лікарських рослин з часу її організації не припинялась. У 1925 р. станцію було переведено в с. Березоточу Лубенського р-ну Полтавської обл. [6].

Слід зауважити, що в умовах тодішньої планової економіки, загалом, була доволі потужна структура з вирощування та заготівлі лікарських трав, що після розвалу СРСР прийшла в занепад. Із 14 радгоспів-заводів, які входили в структуру

ру Укрфітотерапії, залишилося чотири (у Полтавській, Сумській, Львівській та Тернопільській областях). Крім промислового вирощування лікарських рослин, в країні була добре розвинена система заготівлі дикорослих трав від населення. Закупівлею такої сировини займалась Укоопспілка. За даними фахівців [7] заготівля дикорослої рослинної сировини сягала 1,5–2 тис. т сухих лікарських трав.

Нині функції Укоопспілки, в основному, перейняли приватні підприємці, які заготовляють трави від селян. До того ж деякі з них не тільки збирають трави, але й самі їх вирощують на власних городах. За оцінками експертів останніми роками в загальній структурі заготовленої для переробки рослинної сировини спостерігається майже рівне співвідношення вирощених і дикорослих трав. Як приклад, у європейських країнах частка вирощуваної сировини досягає 80–90%.

На сьогодні в Україні процес формування ринку лікарської рослинної сировини відбувається хаотично, тому відсутня інформація щодо потреби в певній продукції, що унеможлиблює гарантовану її реалізацію.

На сьогодні ринок лікарських рослин регулюється чинним українським законодавством, у т.ч.: Законами України «Про лікарські засоби», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», Податковим кодексом України тощо. Основними об'єктами ринку є підприємства, що займаються заготівлею дикорослючої

лікарської рослинної сировини, промисловим вирощуванням відповідних культур, переробкою і реалізацією. Проблеми сучасного ринку полягають у застарілих методологіях дослідження у цій галузі, а також у відсутності належної механізації вирощування лікарських рослин, у процесі якого, здебільшого, не менш важливим питанням є забезпечення переробних підприємств власною лікарською сировиною.

Аналізуючи тенденції вітчизняного фармацевтичного ринку, експерти називають основні чинники підвищення споживчого попиту на лікарські рослинні засоби. Насамперед, це відносна безпека дії, незначна кількість побічних ефектів, можливість раціонального поєднання лікарських рослин між собою та із синтетичними лікарськими препаратами, а також їх економічність.

Виробництво лікарських засобів на основі рослинної сировини впродовж десятиліть було найважливішою складовою вітчизняної фарміндустрії (рис. 1). Слід зауважити, що виробництво і лікарської рослинної сировини, і препаратів медичного призначення на її основі залишається доволі актуальним і прибутковим бізнесом, оскільки їх значна кількість має необмежений попит на зовнішньому ринку. Так, ринок лікарської рослинної сировини України є привабливим для вкладення інвестицій, що можна охарактеризувати такими ознаками [7, 8]:

- **сміність ринку** (ринок лікарської рослинної сировини ще не насичений, існуюча на сьогодні пропозиція не покриває повною мірою його потреби);

- **постійно зростаючий попит** (фітотерапія в Україні та ближньому зарубіжжі стає дедалі популярнішою, а це сприяє збільшенню попиту на фітотечі, трав'яні бальзами і розширенню потенційного ринку для цієї продукції);

- **можливість високорентабельного виробництва без значних капіталовкладень** (наприклад, збирання дикорослих лікарських трав);

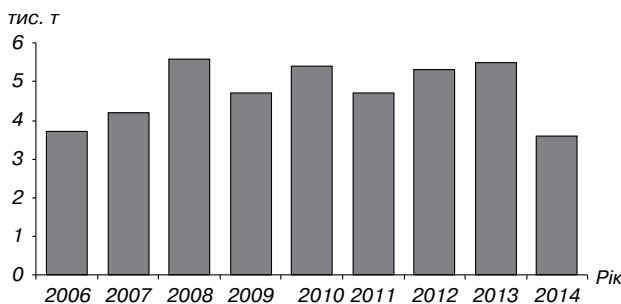

Рис. 1. Динаміка вирощування та заготівлі лікарських рослин в Україні впродовж 2006–2014 рр. [7]

• **сприятливі природні та еколого-економічні умови** культивуації лікарських рослин.

Поряд із тим виявлено, що внаслідок виробничої діяльності з вирощування лікарських рослин, крім отримання товарної сировини, проявляються і зовнішні (неринкові) ефекти, що створюють додаткові переваги в рамках багатofункціонального сільськогосподарського виробництва. Наприклад, на стику соціально-культурної та екологічної складових своєї багатofункціональності зберігається біорізноманіття (за раціональної системи заготовки дикорослих рослин), що підвищує культурно-освітній рівень сільського населення, а розвиток зеленого туризму стимулює охорону природних пам'яток, звичаїв, фольклору.

В умовах сьогодення та з огляду на ретроспективний аналіз розвитку ринку лікарської сировини в Україні, високий природно-ресурсний потенціал, пріоритети аграрної політики, що спрямовані на пере-

творення сільського господарства у високоефективну галузь економіки, необхідно вирішити питання становлення і розвитку лікарського рослинництва.

Зважаючи на курс державної економічної політики України в напрямі імпортозаміщення щодо соціально значущих галузей, продуктів і виробів, виробництво вітчизняних медичних препаратів рослинного походження та отримання ефірних масел із власної сировини є одним із першорядних завдань лікарського рослинництва. В умовах стратегічного планування важливо визначити місце галузі в економічному розвитку країни та організувати новітнє високоефективне виробництво цієї продукції [9].

Слід відзначити основні перспективи та пріоритети розвитку лікарського рослинництва (рис. 2), до складу яких входять: стимулювання розробки нових ліків і сфер застосування лікарських рослин; впровадження у виробництво якісно нових сортів лікарських рослин; використання техніки обробітку та збирання, що враховує біологічні особливості рослин; впровадження нових технологій обробітку лікарських культур

Рис. 2. Пріоритети державної політики розвитку лікарського рослинництва в Україні

сортів та технологій вирощування рослин, традиційних для обробітку в умовах України; використання машин і агрегатів, що максимально враховують біологічні особливості рослин і специфіку технологій їх вирощування та збирання; оптимізацію і контроль заготівельної діяльності, вивчення обігу лікарської рослинної сировини; застосування міжнародних систем забезпечення якості; координація та наукове супроводження відносин між суб'єктами ринку [10].

Для інноваційного розвитку лікарського рослинництва необхідно створити багаторівневу систему підготовки та перепідготовки кадрів на основі інтеграції наукового та освітнього потенціалів вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ. Загалом, стратегічна мета становлення та розвитку галузі має ґрунтуватися на забезпеченні гарантованого і збалансованого постачання лікарською рослинною сировиною різних галузей економіки країни [9, 10]: фармацевтичної, хлібопекарської, молочної, м'ясної, плодоовочевої та консервної, масложирової, кондитерської, рибпереробної, парфумерно-косметичної промисловості та інших виробництв.

Для виконання завдань у рамках наведених стратегічних пріоритетів необхідно розробити загальнодержавні заходи з підтримки сільськогосподарських товаровиробників, стимулювання раціонального використання та охорони земель, проведення ефективної протекціоністської політики з метою забезпечення імпортозаміщення препаратів з лікарської рослинної сировини вітчизняним виробництвом останніх, а також упровадження сучасних методів управління і системи інтегрального контролю показників її якості та безпеки на етапах переробки, транспортування та зберігання. Для переходу до моделі інноваційного розвитку лікарського рослинництва передбачається використовувати нові конфігурації державно-приватного партнерства на базі науково-виробничих кластерів тощо.

ВИСНОВКИ

З урахуванням проаналізованого історичного досвіду та сучасних проблем у галузі лікарського рослинництва визначено основні переваги інвестиційної привабливості вітчизняного ринку лікарської рослинної сировини. Це дає можливість обґрунтувати перспективи та пріоритети державної політики розвитку лікарського рослинництва. Розглянуті стратегічні пріоритети державної політики розвитку лікарського рослинництва мають бути прийняті як цільові засади для розробки проекту державної програми розвитку виробництва та переробки лікарських рослин, а також регіональних та місцевих програм розвитку цієї галузі.

Загалом, ефективне впровадження та реалізація заходів у рамках окреслених пріоритетів розвитку лікарського рослинництва України дасть можливість істотно збільшити обсяги заготівлі лікарських трав, забезпечити повною мірою фармацевтичну галузь якісною сировиною та створити гідну конкуренцію на міжнародному ринку у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Катіна З. Дикоростучі лікарські рослини України: посібник для заготівельників / З. Катіна, Д. Івашин, М. Анісімова. — К.: Здоров'я, 1965. — 310 с.
2. Фурдичко О.І. Лікарські та медоносні рослини Галичини: [монографія] / О.І. Фурдичко, М.Ф. Паук. — Львів: Світ, 1998. — 128 с.
3. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В.А. Вергунов. — К.: Аграрна наука, 2006. — 492 с.
4. Никитюк Ю.А. Історичні аспекти культивування дикорослих та інтродуктивних лікарських рослин в Україні / Ю.А. Никитюк // Проблеми збалансованого розвитку аграрного сектора економіки: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 19 листопада 2015 р.). — К.: МПБП «Гордон», 2015. — С. 156–159.
5. Розпорядження Ради Міністрів Української РСР від 28 березня 1990 р. № 129-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua/>
6. Кривко М.Є. Історико-правовий аспект вирощування лікарських рослин сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні / М.Є. Кривко // Науковий вісник Національного університету

- тегу біоресурсів і природокористування України. — 2013. — Вип. 182. — Ч. 2. — С. 47–51.
7. Обзор рынка лекарственного растительного сырья Украины 2014: [аналитический сборник]. — К.: Маркетинговая компания Синергия, 2015. — 37 с.
 8. Лекарственные травы [Электронный ресурс] / Фермерский бизнес. — Режим доступа: http://farmer-business.info/view_ideas.php?id=32
 9. Черкашина Е.В. Развитие эфиромасличной и лекарственной отрасли в России: проблемы и пути решения / Е.В. Черкашина // Агропродовольственная политика России. — 2014. — № 2. — С. 21–24.
 10. Фурдичко О.І. Стратегічні пріоритети державної політики розвитку лікарського рослинництва в Україні / О.І. Фурдичко, Ю.А. Никитюк // Економіка АПК. — 2015. — № 9. — С. 8–12.

REFERENCES

1. Katina Z., Ivashyn D., Anisimova M. (1965). *Dykoroštuchi likarski roslyny Ukrainy: posibnyk dlia zahotivelynykiv* [Wild herbs Ukraine: A Guide for purveyors]. Kyiv: Zdorovia Publ., 310 p. (in Ukrainian).
2. Furdychko O.I., Pauk M.F. (1998). *Likarski ta medonosni roslyny Halychyny* [Medicinal plants and honey Galicia]. Lviv: Svit Publ., 128 p. (in Ukrainian).
3. Verhunov V.A. (2006). *Narysy istorii ahrarynoi nauky, osvity ta tekhniky* [Essays on the History of Agricultural Science, Education and Technology]. Kyiv: Ahraryna nauka Publ., 492 p. (in Ukrainian).
4. Nykytiuk Yu.A. (2015). *Istorychni aspekty kultyvuvannia dykoroslykht ta introduktyvnykht likarskykht roslyn v Ukraini* [Historical aspects of cultivation of wild herbs and introductive in Ukraine]. Proceedings of the Problemy zbalansovanoho rozvytku ahrarynoho sektora ekonomiky [Problems of sustainable development of the agricultural sector]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii* (19.11.2015). Kyiv: Hordon Publ., pp. 156–159 (in Ukrainian).
5. *Rozporiadzhennia Rady Ministriv Ukrainy RSR vid 28 bereznia 1990 r. # 129-r* [Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR of 28.03.1990, No. 129-p]. [Electronic resource], available at: <http://search.ligazakon.ua/> (in Ukrainian).
6. Kryvko M.Ye. (2013). *Istoryko-pravovyi aspekt vyroshchuvannia likarskykht roslyn silskohospodarskymy tovarovyrobnykamy v Ukraini* [Historical and legal aspects of cultivation of medicinal plants by agricultural producers in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu biosursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy* [Scientific Bulletin of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine]. Vol. 182, part. 2, pp. 47–51 (in Ukrainian).
7. *Obzor rynku lekarstvennogo rastitelnoho syrya Ukrainy 2014 (analiticheskiy sbornik)* [Market Overview medicinal plants in Ukraine 2014] (2015). Kiev: Marketingovaya kompaniya Sinergiya Publ., 37 p. (in Russian).
8. *Lekarstvennye travy [Medicinal herbs]. Fermerskiy biznes* [Farm biznes]. [Electronic resource], available at: http://farmer-business.info/view_ideas.php?id=32 (in Russian).
9. Cherkashina Ye.V. (2014). *Razvitie efiromaslichnoy i lekarstvennoy otrasli v Rossii: problemy i puti resheniya* [Development of essential oil and drug industry in Russia: Problems and Solutions]. *Agroprodovol'stvennaya politiki Rossii* [Russian agri-food policy]. No. 2, pp. 21–24 (in Russian).
10. Furdychko O.I., Nykytiuk Yu.A. (2015). *Stratehichni priorytety derzhavnoi polityky rozvytku likarskoho roslynnystva v Ukraini* [Strategic priorities of the state policy of medicinal plant cultivation in Ukraine]. *Ekonomika APK* [The Economy of Agro-Industrial Complex]. No. 9, pp. 8–12 (in Ukrainian).